

Archeologische waarneming van de
heulen in de Burgstraat te Gorin-
chem

HOLLANDIA reeks 488

COLOFON

Hollandia reeks nr.	488
Titel:	Archeologische waarneming van de heulen in de Burgstraat te Gorinchem
Toponiem:	Burgstraat
Gemeente:	Gorinchem
Onderzoeksmeldingsnummer Archis:	58979
Hoekcoördinaten:	119.916-495.830 (NW) 119.929-495.835 (NO) 119.933-495.822 (ZO) 119.919-495.818 (ZW)
Auteur:	P.M. Floore
Uitvoering:	P.M. Floore en M. Veen
In opdracht van:	Gemeente Gorinchem
Wetenschappelijke leiding:	P. Floore
Illustraties:	P. Floore, tenzij anders vermeld
Definitieve versie:	November 2013
Oplage:	6
ISSN:	1572-3151

© **HOLLANDIA** archeologen, Zaandijk 2013

HOLLANDIA archeologen

Tuinstraat 27a

1544 RS Zaandijk

☎ 075 - 622 49 57

✉ info@archeologen.com

Inhoudsopgave

Samenvatting	7
1. Inleiding	9
2. Onderzoeksgebied	11
3. Aardwetenschappelijke gegevens	13
4. Archeologische en historische context	17
5. Resultaten van de waarnemingen	31
6. Beantwoording van de onderzoeksvragen	45
7. Conclusie en aanbeveling	47
8. Literatuur	48

Samenvatting

Tijdens enkele waarnemingen in de Burgstraat te Gorinchem op 16, 19 en 29 april 1999 zijn door P. Floore en M. Veen in het kader van een rioolsanering, de restanten gedocumenteerd van twee bakstenen constructies.

De eerste betrof een vaste brug die vanaf het Laantje over het voormalige Haventje (nu Vissersdijk) naar de oostelijke uitleg van de stad was gelegd.

De constructie bestond uit drie gewelven waar de meest westelijke, nabij het Laantje, nog intact was. Deze boog bezat mogelijk een oorgat. De twee andere waren deels weggebroken voor de aanleg van een oud riool (mogelijk uit 1869). De meest oostelijke boogconstructie had een overspanning van tenminste 6 meter. Mogelijk zijn er ook nog brugrestanten in de ondergrond aanwezig op de kruising met de Vissersdijk en verder in oostelijke richting. Op grond van historische gegevens en cartografie kan de gebruikperiode van deze brug gedateerd worden tussen 1596 en 1873.

De tweede constructie bestond uit twee gewelven, heulen, van de zogeheten ‘donkere heul’ die ongeveer 20 meter ten oosten van de kruising met de Keizerstraat het water van de Kalkhaven doorvoerde naar een kleine gracht ten noorden van de Burgstraat. De heul was een circa 60 meter lange overkluizing onder de Vissersmarkt en de Burgstraat die ruimte gaf aan een 40 x 50 meter groot plein met aan de noordzijde een aaneengesloten rij met huizen en ten zuiden van de Burgstraat plaats bood aan een vismarkthal. Van deze oudtijds genoemde “donkere heul” zijn twee overwelvingen gedocumenteerd die een doorsnede hadden van 4,6 meter. In de negentiende eeuw zijn deze twee heulen dichtgegooid met zand. Een voormalig mangat aan de bovenkant was dichtgezet met een vierkante natuurstenen plaat.

De heul bevindt zich ongeveer op de plek waar tot het einde van de 16e eeuw de brug voor de oude Burgpoort lag. Nadat de oude Burgpoort zijn functie verloor is de brug vervangen door een heul met een uitzonderlijk lengte van 60 meter. De datering van de heul is einde 16e eeuw. Zowel de brug als de heul bevonden zich op slechts 50 cm onder het huidige straatniveau.

De gewelven de brug en de heul zijn over de breedte van de nieuwe rioolsleuf (ca. 1,5 meter) en tot op een diepte van 2,5 meter onder het huidige straatniveau verwijderd, aan weerszijden van de rioolsleuf zijn de bakstenen constructies nog steeds aanwezig.

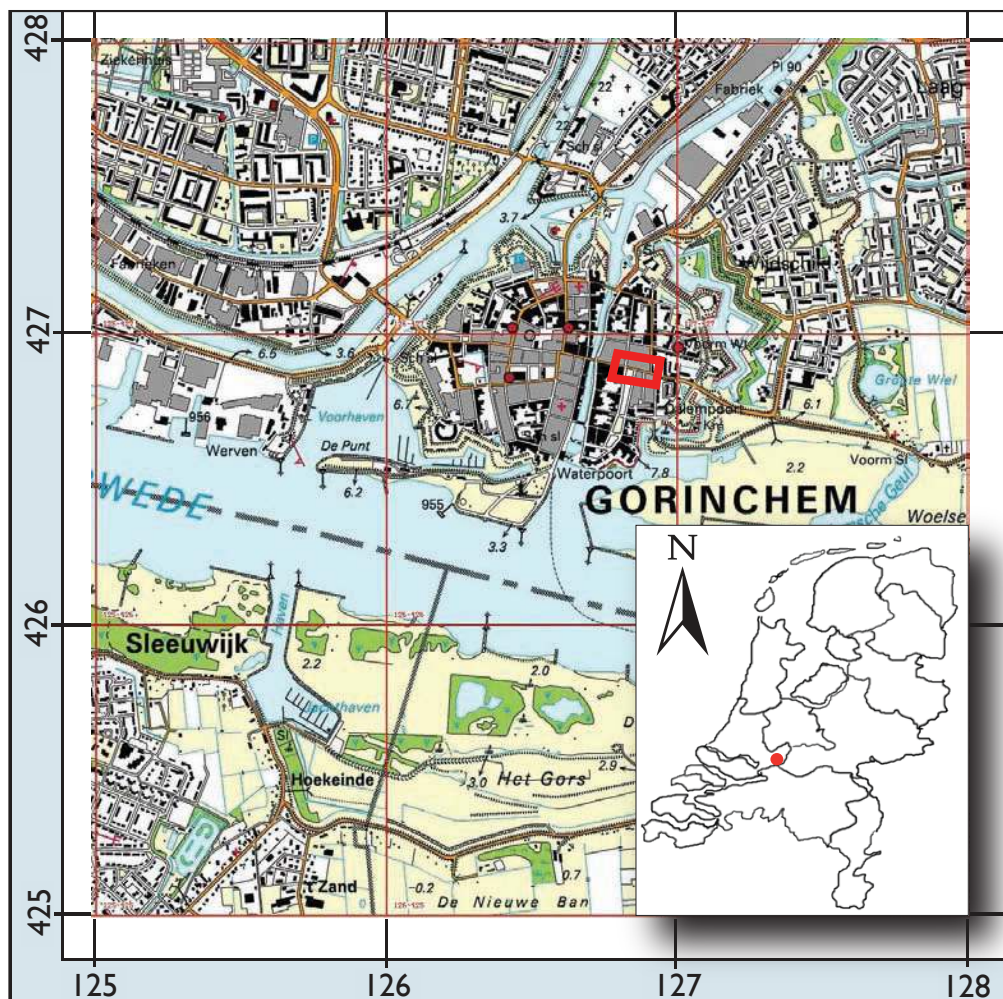
De aangetroffen archeologische resten worden hoog gewaardeerd. De vindplaats komt hierdoor in aanmerking voor behoud.

1. Inleiding

Op 16, 19 en 29 april 1999 is door P.M. Floore in opdracht van de gemeente Gorinchem een archeologische waarneming gedaan van een aantal heulen of overkluizingen die tijdens grondwerkzaamheden in de Burgstraat, hoek Vissersdijk door de daar werkende aannemer waren gevonden. De aanleiding voor de waarneming waren werkzaamheden die uitgevoerd dienden te worden voor de vervangen van een hoofdriool dat zich in het midden van de Burgstraat bevond.

Op 15 april is de vondst van de restanten van een brug gemeld aan mevrouw Ina Heerspink van de gemeente Gorinchem. Zij heeft de auteur van dit rapport op de hoogte gebracht van de vondst en opdracht gegeven tot het documenteren van de gevonden resten. Op 19 april is vervolgens een tweede locatie aangemeld bij het kruispunt Keizerstraat/ Burgstraat waar identieke gemetselde constructies waren aangetroffen.

In samenwerking met de daar werkende aannemer, fa. De Leeuw uit Den Hout, zijn metingen verricht en foto's genomen van ondergronds metselwerk dat al spoedig herleid kon worden

Afbeelding 1. Het onderzoeksgebied, in rood met pijl, op de topografische kaart van Nederland en in het kader binnen Nederland.

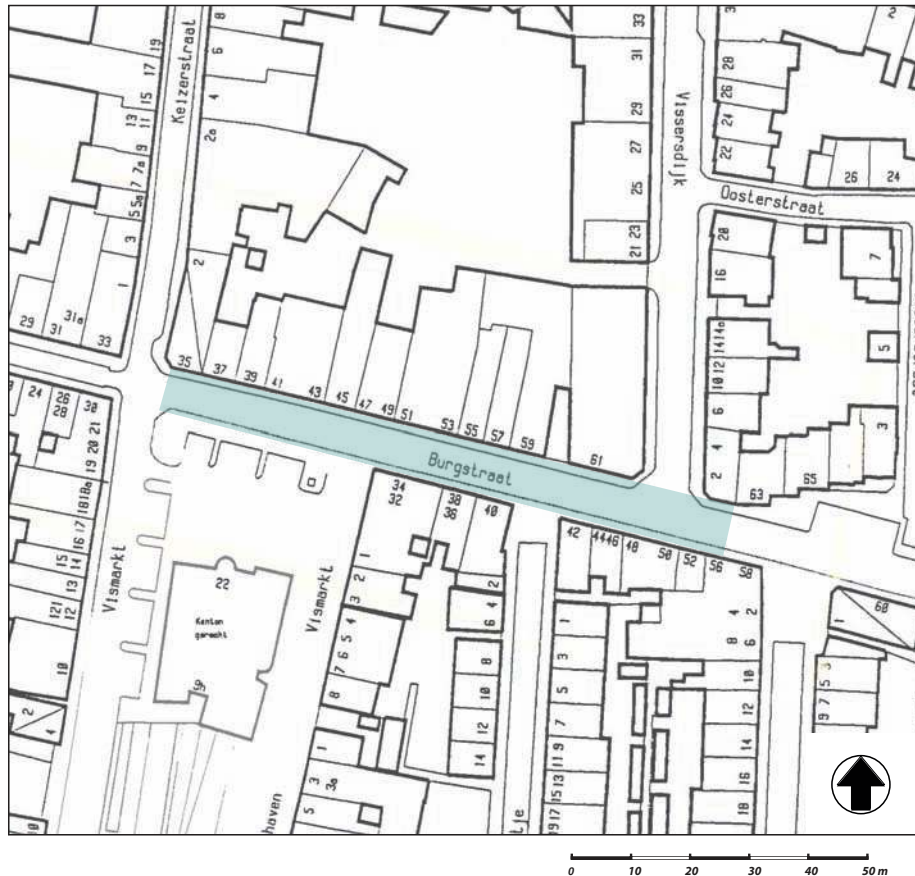
Afbeelding 2 & 3. Overzichtsfoto's van het onderzoeksgebied op 16 april 1999, richting het westen. Op de foto's is de eerste proefsleuf waarneembaar met de meest westelijke boog van een brug. De brug bevindt zich precies onder het rechtse pand, Burgstraat nr. 61. De jalon markeert de westelijke rand van de brug.

tot delen van een stelsel van heulen of overkluizingen die water van een gracht onder de Burgstraat door voerde in de richting van de Kalkhaven.

Het onderhavig onderzoek heeft naderhand in ARCHIS2 het onderzoeksmeldingsnummer xxxx toegekend gekregen.

De onderzoeksdocumentatie is aan het gemeentelijk archeologisch depot van de gemeente Gorinchem overgedragen.

2. Onderzoeksgebied

Afbeelding 4. De situatie van de Burgstraat in 1999, in blauw het onderzoeksgebied, de locaties van de gevonden boogconstructies zijn op deze kaart niet aangegeven.

2.1 Algemeen

Het onderzoeksgebied bevindt zich ter hoogte van de Burgstraat te Gorinchem, tussen huisnummer 35 en 63. De RD-coördinaten zijn: 119.913-495.831 (NW), 119.930-495.837 (NO), 119.935-495.820 (ZO) en 119.918-495.814 (ZW).

Het onderzoeksgebied is een deel van de doorgaande straat tussen de Vismarkt/Keizerstraat en de Visserdijk.

Langs de straat is aan weerszijden een aaneengesloten bebouwing van woningen en winkels, alleen aan de zuidzijde onderbroken door het pleintje voor het kantongerecht aan de Vismarkt en het Laantje. (zie afb. 4).

In de Burgstraat is in april en mei 1999 het hoofdriool vervangen. Tijdens deze werkzaamheden kwamen een aantal delen van gemetselde bakstenen bogen tevoorschijn. Deze resten zijn tijdens de grondwerkzaamheden gedocumenteerd middels tekeningen en foto's. De bakstenen structuren bleken in het recente verleden al deels gesloopt te zijn voor de aanleg van een ouder riool.

3. Onderzoeksvragen

Voor deze rapportage zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd, die beantwoord dienen te worden.

- Het plangebied heeft, als deel van de binnenstad van Gorinchem, een verwachtings situatie die in archeologisch opzicht hoog scoort. Waar en tot hoe diep is de ondergrond door graafwerkzaamheden uit de late 19e/20e eeuw verstoord?
- Welke archeologische sporen en artefacten zijn aanwezig?
- Wat is de algemene datering van de archeologische resten?
- Is er sprake van archeologische overblijfselen (bijv. bruggen, heulen, funderingen, sloten, greppels, kuilen etc.) uit de periode middeleeuwen en post-middeleeuwen of alleen maar post-middeleeuwen?
- Wat is de aard en de fysieke kwaliteit van de archeologische overblijfselen?
- Bevinden zich nog waterbodems of oeverafzettingen in het gebied? Waaruit bestaan deze en wat is de samenstelling van eventueel botanisch materiaal van de vulling van de bodems?
- Wat is de ruimtelijke spreiding van sporen en structuren zowel horizontaal als verticaal?
- Is er sprake van clustering van sporen en structuren binnen een vindplaats?
- Kunnen meerdere bewoningsfasen onderscheiden worden, zo ja, in welke mate zijn deze aaneensluitend?
- Wat is de datering of looptijd van de archeologische vondsten? Tot welke vondsttypen of vondstcategorieën behoren zij en wat is hun herkomst?
- Zijn er binnen het plangebied nog archeologische resten bewaard gebleven? Kunnen deze resten beschermd worden?

3. Aardwetenschappelijke gegevens

De volgende aardwetenschappelijke gegevens zijn voor het onderzoeksgebied bekend:

Type gegevens	Afbeelding	Bron	Gegevensomschrijving
Geologie	-	Geologische kaart van Nederland (TNO), de Mulder e.a. 2003	-Ec2: Formatie van Echteld/ Formatie van Nieuwkoop; rivierklei en -zand met inschakelingen van veen
Geomorfologie	5	ARCHISII Geomorfologie; Berendsen en Stouthamer 2001	3k25: rivieroeverwal; het plangebied is gelegen op de stroomgordel van de Linge.
Bodemkunde	5	STIBOKA, 1971	Rn95a-VI: kalkhoudende poldervaaggronden pRn59: leek-/woudeerd- gronden
Algemene hoog- tekaart Neder- land	6	www.ahn.nl	Het gebied ligt op een hoger gelegen deel (geel) met daarnaast de nog hoger gelegen dijk en de snelweg

3.1 Genese van het landschap

De onderzoekslocatie lag vanaf het begin van het Holocene (ca. 8800 v. Chr.) in het stroomgebied van enkele grote rivieren, zoals de Rijn en de Maas. Dit waren meanderende rivieren die in het landschap insneden en met sediment gevulde restgeulen achterlieten. Rond 6000 v. Chr. veranderden de meanderende rivieren onder invloed van de zeespiegelstijging in anastomoserende rivieren: stelsels van onderling verbonden geulen die relatief recht en parallel liepen. Het was een landschap van komgebieden, geulen en oeverwallen waar regelmatig doorbraken plaatsvonden en veel sediment werd afgezet. In de loop van de tijd schoof de terrassenkruising - het punt waar de rivier overging van erosief in het bovenstroomse gedeelte naar sediment-afzettend in het benedenstroomse gedeelte- steeds verder naar het oosten. Rond 1000 v. Chr. was deze terrassenkruising tot aan de Duitse grens opgeschoven. Toen ontstonden er zandige, hoge oeverwallen, die vanaf ca. 2000 v. Chr. werden gebruikt voor landbouw en veeteelt. Dit betekende echter niet dat het landschap statisch was geworden: de rivieren verlegden regelmatig hun loop. Ook werd er, mogelijk door versnelde erosie door boskap en landbewerking in het achterland, steeds meer sediment afgezet. Vanaf de 12e eeuw werd door middel van dijkbouw geprobeerd de rivieren te stabiliseren (Mulder *et al.* 2003). Gorinchem ligt op het punt waar de Linge en de Merwede bij elkaar komen. De Linge was actief van 210 v. Chr. tot zijn indamming in 1307 AD. De Merwede was actief vanaf ca. 375 v. Chr. tot en met de huidige tijd (Berendsen en Stouthamer 2001; Boshoven *et al.* 2009).

3.2 Geo(morfo)logie

De onderzoekslocatie bevindt zich in een gebied waar de Formatie van Echteld aan het oppervlak ligt, met inschakelingen van veen uit de Formatie van Nieuwkoop. De Formatie van Echteld bestaat uit klei en zand, aangevoerd door de Maas en de Rijn. Het plangebied staat,

vanwege de stedelijke bebouwing van Gorinchem, niet exact beschreven op de geomorfologische kaart. Het gebied ten noorden van het onderzoeksgebied wordt op de geomorfologische kaart omschreven als een rivieroeverwal (3k25). Ook op een bodemkaart uit Berendsen en Stouthamer (2001) met de paleogeografische ontwikkeling van de Rijn-Maas delta ligt het plangebied op de stroomgordel van de Linge.

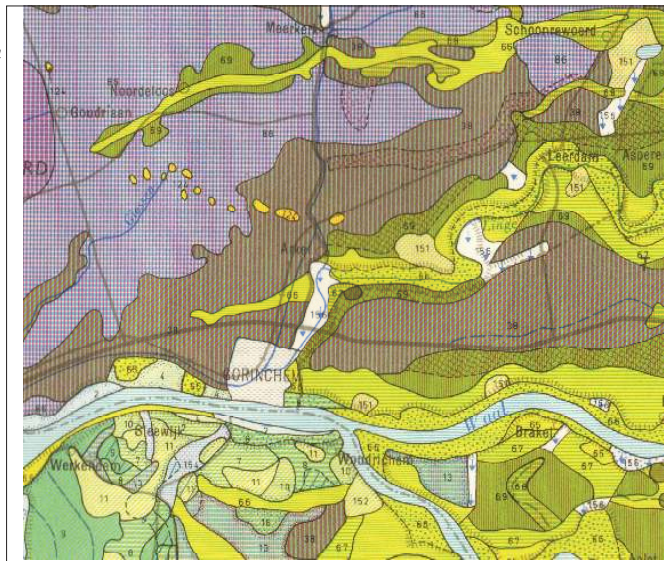

Afbeelding 5. Een schematische weergave van een stroomgordel. Het plangebied ligt in de binnenbocht van de Linge en is vergelijkbaar met de rechter oeverwal op deze afbeelding (uit: Berendsen 2000).

Afbeelding 6. Een uitsnede van paleogeografische kaart van de Rijn-Maas delta (Berendsen & Stouthamer 2001) met daarop in het rood de stroomgordel van de Linge. De afbeelding is niet op schaal.

Afbeelding 7. Uitsnede van de bodemkaart van Zuid-Holland en Utrecht. De opname uit 1952-1954 levert een beeld op dat minder wordt vertroebeld door bebouwing dan de latere kaarten. Hier is te zien dat het oostelijke deel van Gorinchem op de oeverwal langs de Linge ligt. Uit: STIBOKA 1960.

4.3 Bodemkunde

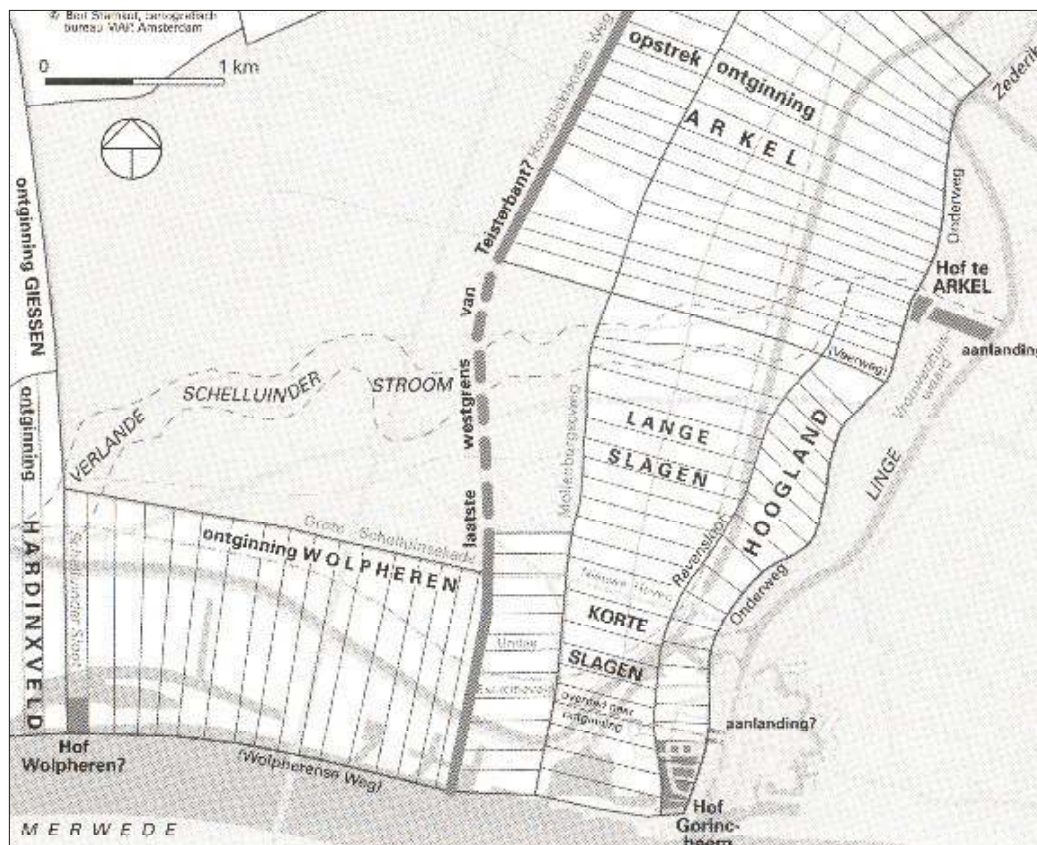
Net als op de geomorfologische kaart, staat het plangebied ook niet precies gedefinieerd op de bodemkaart. Het bevindt zich in een groter gebied van kalkhoudende poldervaaggronden (Rn95A) en leek- en woudeerdgronden (pRn59). Onder eerdgronden verstaat men alle moerige gronden en minerale gronden met een humusrijke bovengrond (minerale eerdlaag, een Ap of Ah horizont). Binnen 40 cm bevindt zich geen kalkhoudend vast gesteente. Vaaggronden zijn alle minerale gronden zonder duidelijke ontwikkeling van horizonten. Een vaaggrond heeft ook geen humusrijke bovengrond (minerale eerdlaag, een Ap of Ah horizont). Het zijn over het algemeen jonge, weinig ontwikkelde gronden waarin de verschillende bodemvormende processen nog weinig invloed hebben gehad.

4. Archeologische en historische context

4.1 Archeologische achtergrond

De rivier de Linge verbond van oorsprong de Waal (nabij Tiel) in het noorden met de Boven-Merwede (Gorinchem) in het zuiden. Dateringen van sedimentatielagen van de rivier tonen aan dat de stroom actief werd in de (midden tot late) ijzertijd (Berendsen & Stouthamer 2001, 215). Het sediment dat bij hoog water langs de oever van de rivier werd afgezet vormde een zogenaamde oeverwal, die vanaf de Romeinse tijd een aantrekkelijke bewoningslocatie vormde vanwege de hoge ligging ten opzichte van het omliggende landschap (Formatie van Echteld). Langs de Linge zijn sporen van bewoning aangetroffen, nabij Gorinchem onder andere resten van een Romeinse nederzetting bij Arkel (waarnemingsnr. in ARCHIS: 57052) en enkele losse vondsten uit deze periode, waaronder bij Spijk (waarnemingsnr: 31031).

Op verschillende locaties in Gorinchem is bij archeologisch onderzoek een lichtgrijze kleilaag aangetroffen die de top van deze natuurlijke afzetting vormt. Hoewel men er op bedacht moet zijn dat deze top kan zijn afgegraven gedurende de bewoningsgeschiedenis van Gorinchem, kan de variatie in de hoogte van de kleilaag enige informatie over het microreliëf van het natuurlijke landschap verschaffen. Zo blijkt dat de overgang tussen natuurlijke klei en antropogene ophoging nabij de dijken het diepst ligt. Bij de Rosmolensteeg op 1,88 m - NAP en aan de Balensteeg maar liefst op 2,16 m - NAP (Vanoverbeke 2009; Gerritsen 2007). Ten westen daarvan stijgt het niveau naar maximaal 0,00 m NAP op het noordelijke deel van het onderzoeksterrein aan de Krijtstraat (Van Genabeek, *et al.* 2005). Op het zuidelijke deel van

Afbeelding 8. Reconstructietekening van de eerste ontginningen. Uit: Stamkot 2009, 61.

dezelfde locatie ligt de laag iets lager, op ca. 1,00 m - NAP. Deze waarde wijkt niet veel af van enkele andere onderzoekslocaties in het centrum van Gorinchem. Aan de Groenmarkt nr. 8 ligt de grens tussen natuurlijk en antropogeen op 1,50 m - NAP en op het terrein Den Haan nabij de vroegere Kanselpoort op 1,10 m - NAP (Koning, *et al.* 2009; Médard 2007).

De diepe ligging van de natuurlijke bodem nabij de dijken kan een aanwijzing zijn voor het verloop van de stroomgeul van de Linge vóór de bedijking in de 13e eeuw. De geleidelijke stijging van de diepteligging van de klei ten westen hiervan zou kunnen betekenen dat er mogelijk een stroomrug in de ondergrond aanwezig is.

4.2 Historische achtergrond

In de vroege middeleeuwen bevindt het stroomafwaartse deel van de Linge, voorbij Tiel, zich in de gouw Teisterbant, dat als gebied al in het begin van de 8e eeuw wordt vermeld. De invloedssfeer van dit gebied breidde zich uit vanuit centrale plaatsen zoals Tiel in het noordoosten, over de oeverwallen langs de rivieren richting het westen (Stamkot 1982). In Arkel zijn bij archeologisch onderzoek enkele scherven uit de 8e en 9e eeuw gevonden, van het zogenaamde Badorf-aardewerk (Sarfatij 1976).

In de hierop volgende Ottoonse periode nam de macht van het bisdom Utrecht over de gouw geleidelijk aan toe, waarmee de naam Teisterbant verdween. Het aantal aan Utrecht gelieerde parochiestichtingen raakte hiermee in een stroomversnelling. In 999 schenkt keizer Otto III onder meer een goed te Arkel aan de Utrechtse bisschop Ansfried (Stamkot 2005). Dit goed vormde mogelijk de basis voor ontginning van de stroomrug ten zuiden van Arkel tot aan Gorinchem, het Hoogland (afb. 4). De percelen van de akkers op deze strook zijn vanwege hun vorm - zogenaamde s-vormige akkers of kromakkers - mogelijk te typeren als een (eind) 10e/11e-eeuwse ontginning. In een tweede fase van de ontginning van het land ten westen van de Linge werden lange kavelstroken aangelegd: de Korte en Lange Slagen en de ontginning van Arkel. Mogelijk werd vanwege deze uitbreiding een nieuw hof gesticht waar vanuit het goed beheerd kon worden. Dit nieuwe hof zou de basis vormen van de latere stad Gorinchem, waarbij de naam mogelijk is herleid van de persoonsnaam van de heer van Goor (omstreeks 1018) (Stamkot 2005; idem 2009). Het woord “goor” kan echter ook slaan op een moeras of drassige plek (mond. med. dhr. A.J. Busch). De “-hem” uitgang van Gorinchem betekent echter dat een vroegere datering ook denkbaar is. Plaatsnamen die op -ingahem of -hem eindigen gaan mogelijk terug op germaanse nederzettingen die doorgaans een oorsprong in de 6e tot 10e eeuw hebben (Gysels 1993, 187).

Helaas zijn er geen concrete aanwijzingen voorhanden die het bestaan van dit 11e-eeuwse hof kunnen bevestigen. Archeologische vondsten uit deze periode zijn in het centrum van Gorinchem vooralsnog onbekend. Wel zijn in het stratenpatroon van het zuidwestkwadrant van het middeleeuwse Gorinchem de contouren van de verkaveling van het Hoogland zichtbaar - en daarmee mogelijk de grenzen van het landsheerlijke hof (Stamkot 2006; idem 2009).

In de loop van de tweede helft van de 11e eeuw werd de invloed van het bisdom tanende ten gunste van die van de graven van Holland. In de tweede helft van de 13e eeuw verwierf het geslacht van de heren van Arkel de zeggenschap over Gorinchem en het omliggende land, wat het begin van de bloeiperiode van Gorinchem inluidde. In deze periode had Gorinchem al enige stedelijke allure met een aarden omwalling, grachten en een stenen kerk (ingewijd in 1263).

De stadswording zette zich voort in de 14e eeuw, uitmondend in het verlenen van stadsrecht door Otto van Arkel in 1382. De versterking van de stedelijke bebouwing nam gedurende de 14e en 15e eeuw toe: op het Hof van Arkel verrees rond 1400 een imposante residentie (Van Genabeek *et al.* 2005); de eerste kerk, waarvan de toren in 1361 werd verwoest door natuurgeweld, kreeg in de 15e eeuw een opvolger in de gotische bouwstijl; in de Hoogstraat, tegenover de Arkelstraat, werd in de 14e eeuw een stadhuis gevestigd dat in 1437 werd verplaatst naar de Grote Markt. Er werden kloosters, een begijnhof (1402) en een gasthuis (1321) gebouwd, en in de Arkelstraat verrees de 13e-eeuwse Heilige Geestkapel. Rond 1350 is de aarden omwalling vervangen door een stenen stadsmuur met omgrachting (Smole & Dijkstra 2005) (afb. 5).

Na het eind van de Arkelse oorlogen in 1412 werd Gorinchem onderdeel van het gewest Holland, waarover de graven van het Beierse en later het Bourgondische huis heersten. Onder de

laatstst werd, door Karel de Stoute, in het uiterste zuidwesten van de stad het slot de Blauwe Toren gebouwd (1467).

Vanaf het eind van de 16e eeuw nam de economische welvaart van Gorinchem, net als in de rest van Republiek, snel toe. De bevolking nam toe maar veel ruimte binnen de middeleeuwse stadsmuren was er niet meer. er was behoefte aan een aanzienlijke vergroting van de stad die ook in die periode plaats kon vinden.

Deze uitbreiding van de stad was het gevolg van de aanleg van een stadsverdediging die aangepast was aan de nieuwste inzichten. Vanaf 1572, toen Gorinchem zich aangesloten had bij de opstandige steden, begon men met het verbeteren van de verdediging. Dit werd in 1579 serieus aangepakt toen de Staten van Holland de Gorcumse schout Jacob Kemp de opdracht gaven om een bestek te maken voor een gebastioneerde stadsomwalling. Er werd een noodomwalling met eenvoudige bastions ontworpen en de oude stadsmuren en -poorten moesten vallen vallen onder de slopershamer.

Vanaf 1584 werden de werkzaamheden grootschaliger. Aan de zuidzijde van de stad tussen de haven en de huidige Dalempoort werden de vernieuwde verdedigingswerken aangelegd. Twee jaar later volgde de aanleg van de wal vanaf de Dalemsdijk naar de Vijfde Uitgang en een grote slag werd gemaakt met de westelijke verdediging van de Arkelpoort tot aan de geloopte Blauwe toren. Een volgend traject was de aansluiting tussen de Dalemse poort en de uitgang van de Dalemsdijk in 1589. De laatste verbetering was de constructie van drie bolwerken aan de oostzijde van de stad zodat deze flank ook een betere verdedigingswaarde kreeg omdat dit juist de zijde van de stad was waar de kans op een aanval het grootst werd geacht.

De situatie van de vesting in het jaar 1592 is weergegeven op een kaart van Jacob Kemp die tot ongeveer die periode ook betrokken is geweest bij de aanleg van de vesting.

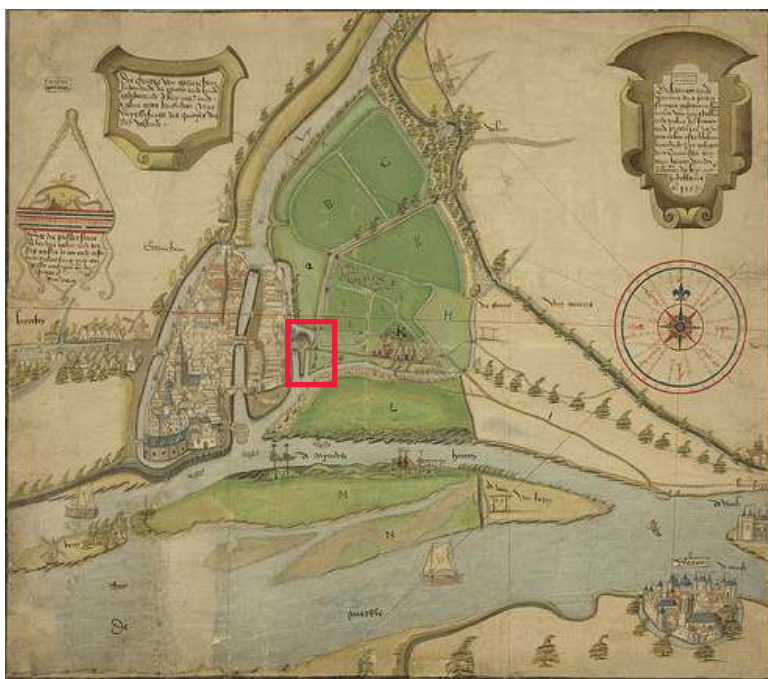
Echter deze werken voldeden niet aan de eisen die de Staten van Holland aan een zo strategisch belangrijke plaats als Gorinchem wilden opleggen. Ook vanuit de stad pleitte men voor een modernere aanleg van de fortificatie. Zodoende begon men in 1596 met een tweede aanleg die ook meer ruimte in hield voor vergroting van de stad. Deze tweede aanleg werd in een zeer korte tijdspanne voltooid. De voltooiing van de aanleg van de nieuwe vesting leverde uiteindelijk een verdubbeling van de oppervlakte van de stad op.

Rond 1600 was de vesting gereed. Het karakter van de stadverdediging was geheel veranderd ten opzichte van de middeleeuwse situatie van 20 jaar eerder en zelfs die van 8 jaar eerder: Gorinchem had nu zijn kenmerkende stervorm gekregen. De omwalling bestond nu uit een aarden hoofdwal met elf bastions die aan de buitenzijde bekleed was met baksteen omgeven door een forse vestinggracht waarbuiten weer een lagere wal (enveloppe) lag. De stad had nu vier poorten in plaats van de zeven die de middeleeuwse stad ontsloten (Stamkot 1982, Horsthuis 1997, Kamphuis 2002)

Op de vrijgekomen grond binnen de nieuwe stadsgrenzen aan de westzijde van de stad werd de toegenomen welvaart duidelijk zichtbaar in de stadspaleizen met grote weelderige tuinen. Archeologische vondsten uit de 17e en 18e eeuw die aan het licht zijn gekomen bij een onderzoek in dit gebied aan de Nieuwstad heeft plaatsgevonden bevatten inderdaad aanwijzingen voor een (relatief) welvarend huishouden (Hoogendijk 2011).

De oostelijke uitbreiding heeft een wat eenvoudiger aanblik gehad: de bebouwing was eenvoudiger en spaarzamer. De laatste rij bouwblokken aan de oostzijde van de stad bleef nog lange tijd onbebouwd en werd slechts gebruikt als tuin of bleekveld.

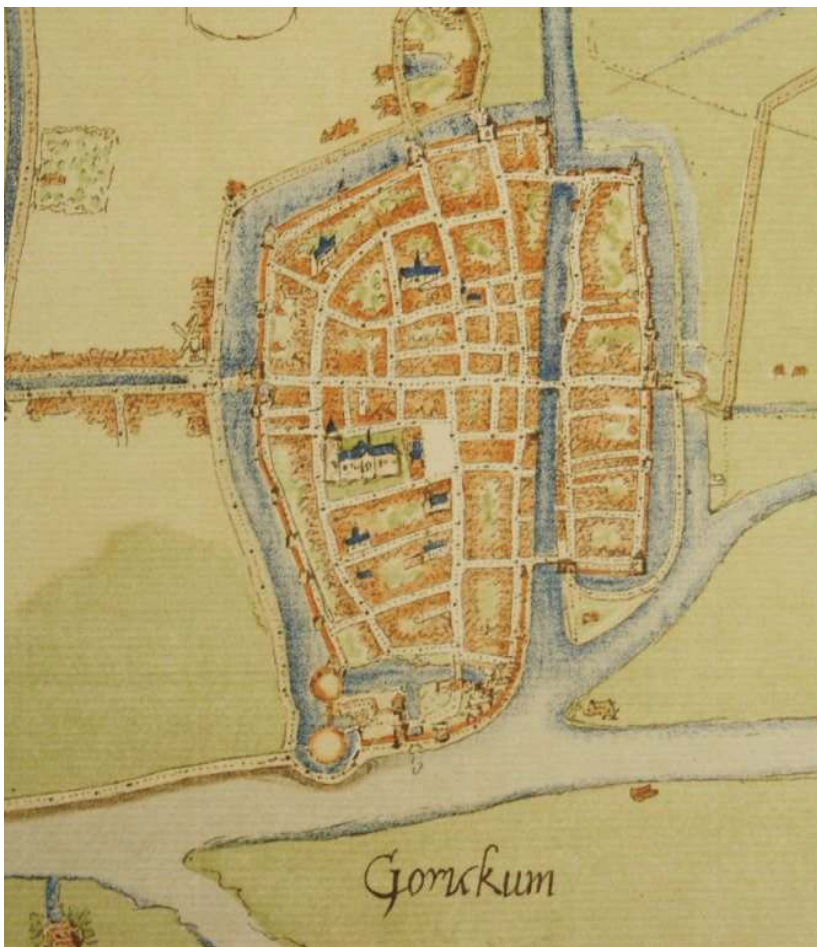
De hierboven beschreven beknopte historie van Gorinchem biedt een kader waarbinnen de ontwikkelingen van de stad in de directe omgeving van de onderzoekslocatie plaatsvinden.

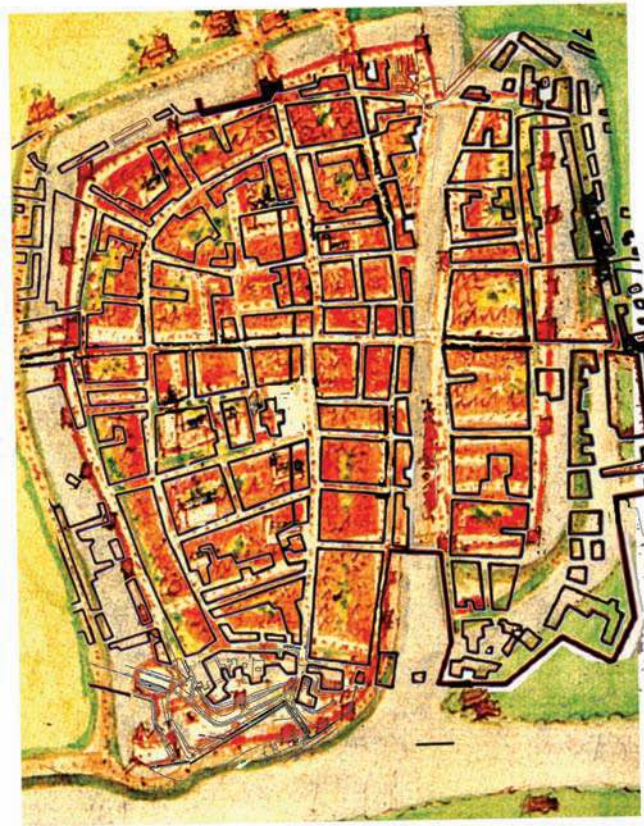
Afbeelding 10. Tekening van middeleeuwse stadsomwalling van Gorinchem in ca. 1553 door Pieter Sluyter. De Quellingpoort met rondeel en het gebied met twee locaties in de Burgstraat zijn gemarkeerd. Het noorden is boven. Zie voor een detail afbeelding 6.

Afbeelding 11. Het rondel voor de middeleeuwse Burchtpoort. aan de oostkant van het rondel is vaag een kleinere poort afgebeeld: de Quellingpoort. Tussen de Burchtpoort, die hier een merkwaardige naar het zuidoosten gekeerde positie heeft, en het rondel valt een overkluizing met klein bouwsel waar te nemen.

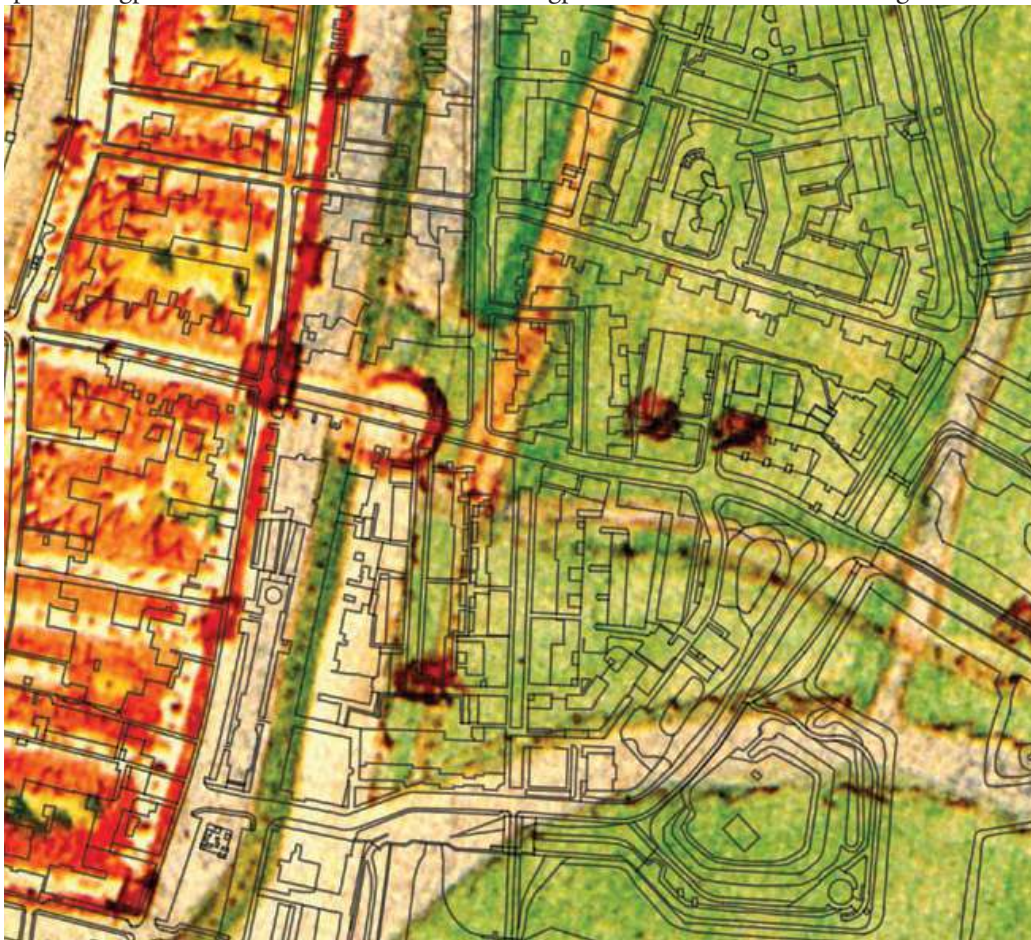

Afbeelding 12 & 13. Boven: Gorinchem vanuit het oosten 1568. Anoniem paneel collectie Gorcum's Museum inv.nr. 2347; hierop is de Quellingpoort vanaf het oosten te zien. Of de borstwering van het ronddeel van steen is, valt niet uit te maken. Onder: Het stadsplan van Jacob van Deventer uit ca. 1575. Aan de oostzijde van de stad is duidelijk het ronddeel in de dubbele gracht te zien met aan de westkant een grote brug die naar de Burgstraat leidt.

Afbeelding 14. De huidige bebouwing (situatie 1999) is gelegd over de stadsplattegrond van Jacob van Deventer uit 1575. Het rondeel is zichtbaar in het midden van de rechterzijde van de afbeelding op de hoek van Burgstraat/Vissersdijk. De kaart van Van Deventer is accuraat maar heeft een kleine schaalafwijking in de richting oost-west ten opzichte van een moderne kaart. Op grond van de archeologisch vastgestelde ligging van de oostelijke stadsmuur in de Keizerstraat moet dit deel van de kaart van Van Deventer iets naar het westen opgeschoven worden (ca. 10-20m). Het rondeel en de Quellingspoort is dan onder het halve bouwblok van Burgstraat 35 - 61 te vinden. De gevonden brug ligt dan volgens deze gecorrigeerde kaartprojectie deels in en over oostelijke rand van het rondeel.

Aanwijzingen daarvoor zijn al te vinden in het midden van de zestiende eeuw want de meest gedetailleerde afbeelding van deze zestiende eeuwse militaire versterking is te zien op de stadstekening van Pieter Sluyter uit ca. 1553. Het rondeel is dan pas enkele jaren oud en mogelijk zelfs niet eens voltooid. Op de kaart is ten oosten van de middeleeuwse Burgpoort een rond eiland aangelegd, gelegen tussen een verdubbeling van de middeleeuwse vestinggracht. Naar het zuiden strekt zich een smalle landtong uit. Het rondeel bestaat uit een borstwering die zich vooral bevindt aan de noorzijde van het eilandje en lijkt aan te sluiten op de Burgpoort. Aan de zuidkant van de Burgpoort is een klein oost-west georiënteerd

Afbeelding 15. Uitsnede van het stadsplan van Jacob van Deventer uit ca. 1575 met de juiste verscaling aan de oostzijde van de stad. Op het kruispunt van de Burgstraat met de Keizerstraat was de monumentale Burchtpoort te vinden. Een (mogelijk vaste) brug leidde naar het rondeel met de kleine Quellingpoort waarvan de resten in het Laantje verwacht kunnen worden. Hoewel dit niet duidelijk te zien is op deze kaart, zal het rondeel geheel omsloten zijn geweest door water. Het rondeel was ruim bemeten: ca. 30 meter. Zie voor de reconstructie afbeelding 18.

gebouwtje waarneembaar dat op een overkluizing is gebouwd die uit twee bogen lijkt te bestaan, waard oor het vermoeden ontstaat dat we hier met een waterpoort te maken hebben. Het gebouwtje heeft een zadeldak en twee ramen. De borstwering van het rondeel sluit aan de zuidoostzijde aan op een klein poortje, de Quellingpoort. Kemp (1656) noemt al een plaats Quelling die in 1407 tussen de burcht van de Arkels en de stad Gorinchem moet hebben gelegen. De naam Quellingpoort komt in thesaurierrekeningen van 1572 en 1578 voor. Tevens wordt er gewag gemaakt van een watermolen staande buiten de Quellingpoort

in de Doelen en de stadshouttuin buiten de Quellingpoort *in* het rondeel (Emck 1914). Tussen het poortje en het gebouw op de overkluizing staat een hekwerk dat de keel van het rondeel afsluit, zie hiervoor afbeelding 6. Opvallend is verder dat de Burchtpoort hier een gedraaide orientatie ten opzichte van de stadsmuur lijkt te hebben in de richting van het zuidoosten. Deze orientatie is alleen te vinden op Sluyters' kaart. De watermolen van 1572 of 1578 is op deze kaart overigens niet te zien. Men kan slechts vermoeden dat de kleine huisjes ten zuidoosten van het rondeel mogelijk iets met de stadshouttuin van doen hebben (afb. 11).

Buiten de Quellingpoort lag waarschijnlijk een kleine brug naar de oude weg naar Dalem hoewel dit op de tekening niet duidelijk is. Op de plek waar men de brug kan vermoeden is een provisorische afscheiding weergegeven die mogelijk de brug beschermde (zie ook afb. 7).

Het rondeel staat ook prominent op de stadskaart van Jacob van Deventer die rond 1575 te dateren valt (afb. 8). Op deze kaart lijkt het rondeel aan de zuidzijde nu een doorlopende muur te hebben en is de brug buiten de Quellingpoort gericht naar het zuidoosten. De

Afbeelding 16. Op de stadsplattegrond van Wijtman's uit 1600 is zowel de overkluizing of heul als de brug in de Burgstraat weergegeven. Beide constructies bestonden uit een dubbele boog.

Afbeelding 17. Ook de stadsplattegrond van Blaeu uit 1649 is het beeld van zowel de heul als de brug schijnbaar onveranderd, ook deze constructies bestonden uit een dubbele boog.

dubbele gracht naar het noorden en uitlopend in de Linge, is nu ook voltooid. Deze kaart maakt wel duidelijk dat tussen het rondeel en de landkant in het oosten een brug of heul aanwezig moet zijn geweest omdat anders de waterhuishouding in deze aftakking van de Linge voor grote problemen zou hebben gezorgd.

Of dit ofwel veranderingen zijn geweest die aangebracht zijn tussen ca. 1553 en 1575 danwel

een gevolg van onnauwkeurig weergeven op een of beide kaarten, valt door gebrek aan ander vergelijkingsmateriaal, niet te zeggen.

Het rondeel heeft maar een beperkte periode dienst gedaan want het is met de Quellingpoort en vermoedelijk ook de oude Burgpoort, tijdens de aanleg van de vesting Gorinchem na 1586 gesloopt.

Op de plaats van het rondeel met de daarvoor liggende Quellingpoort, is op de kaart van Jacob Kemp uit 1592 een bastion te vinden dat maar kort in gebruik is geweest en spoedig daarna weer verdwijnt. De onregelmatige vorm van die stadsomwalling wijst op het eenvoudige karakter van de aanleg waarbij nog zoveel mogelijk gebruik is gemaakt van structuren behorend bij de middeleeuwse versterking. Wel is op deze kaart een bastion met een nieuwe Burchtpoort, over het rondeel aangelegd, ongeveer 25 meter ten zuiden van de plaats van de Quellingpoort. Deze poort is te localiseren onder de bebouwing tussen het Laantje en Kalkhaven. Het Burchtpoortbastion had aan de westzijde een aansluiting naar de oostelijke binnenstad door middel van een brug over de voormalige vestinggracht en sloot dan via een lange brug aan op een nieuwe enveloppe buiten de vestinggracht die vanaf de Merwede een aansluiting maakte met de dijk waarop de oude weg naar Dalem ligt.

Op de stadskaart van N. Wijtmans uit 1600 is het bastion en de poort weer verdwenen en opgenomen in de oostelijke uitbreiding van de nieuwe stad. Dit stemt dan ook overeen met de melding uit Emck (1914) dat krachtens de vroedschapresolutie van 29 mei 1597 een nieuwe Borchpoort werd gemaakt waarvoor gebruik werd gemaakt van “de booch van de oude”. Wat met dit laatste precies wordt bedoeld is niet duidelijk, waarschijnlijk werd het steenwerk van de omlijsting (pilasters en timpaan) van de poort opnieuw gebruikt maar het kan ook zijn dat het baksteen van het onderwerk of doorgang opnieuw werd gebruikt. Verder is opmerkelijk dat bij vroedschapsresolutie van 12 februari 1641 besloten werd “te sien hoe de oude Dalesche poort (deze naam werd ook al in de 16e eeuw gebruikt voor de Burgpoort) bequamelijck aff sal breecken en doen stellen aan de Waterpoort”, want van een dergelijk gebouw is geen spoor te vinden op de kaart van Wijtmans (zie afb. 16). In datzelfde jaar wordt aan de nieuwe Dalempoort een brug gemaakt waarvoor men voor het heien van de palen gevangen Spanjaarden (daartoe willigh, werd er aan toegevoegd) gebruikten die een wedde van 6 stuivers daags genoten (Emck 1914).

Op Wijtmans' kaart is de situatie ten opzichte van de periode voor de aanleg van de vesting nog enigszins te herkennen. Het heeft er alle schijn van dat de heul onder de Kalkhaven en Burgstraat op dezelfde locatie ligt als de voormalige brug voor de Burgpoort die op de stadsaanzicht van Sluyter al overkluist is. De dubbele verdedigingsgracht van na 1519 (Stamkot 1982) is bewaard gebleven als twee stadsgrachten: 't Haventje langs de Vissersdijk met een aftakking naar de Kalkhaven. In de Burgstraat was een verbreding gecreeerd over de waterloop heen, waar plaats was voor enkele markthallen en zelfs twee rijen met huizen. Twee heulen liepen onder dit pleintje door. Deze situatie is zeer duidelijk waarneembaar op de stadsplattegrond van Joan Blaeu uit 1649 (afb. 10). Waarschijnlijk was deze overkluizing een verbetering van een vergelijkbare situatie en constructie uit het midden van de zestiende eeuw zoals op Sluyters' kaart wordt weergegeven. In Emck (1914) is een vermelding te vinden dat het vijfde pand aan de noordzijde van de Burgstraat vanaf de hoek met de Keizerstraat blijkens de blaffert der thijnsen in 1784 op “de donkere heul” stond. Blijkbaar was dit eind 18e eeuw de gangbare naam voor de heul onder de Vischmarkt naar de Kalkhaven. Gezien de lengte zal het ook een juiste benaming zijn geweest.

De brug bij de hoek Burgstraat - Vissersdijk heeft tot in de 19e eeuw gefunctioneerd totdat de gracht in 1873 langs de Vissersdijk (oudtijds genoemd Het Haventje) gedempt werd. Deze brug lag dan over de tweede gracht en begon ongeveer op de plek waar de Quellingpoort heeft gestaan. Een vaste brug over het Haventje is hoogstwaarschijnlijk gebouwd na het verdwijnen van het Burchtpoortbastion in de jaren vanaf 1596 waardoor het noodzakelijk werd om de nieuw oostelijke delen van de stad binnen de tweede vestingaanleg met de oude stad te verbinden. Op de kaart van Wijtmans uit 1600 is de brug met twee bogen al aangegeven. In het gebied tussen de heulen en de brug kan men het zestiende eeuwse rondeel situeren. Het heeft dan een doorsnede van 30 - 35 meter gehad.

Behalve dit kartografische materiaal is er over de periode 1590-1592 in het stadsarchief van Gorinchem een rekenboek bewaard gebleven waarin de inkomsten en uitgaven vermeld staan betreffende de werkzaamheden ten behoeven van de aanleg van de vestingwerken, het betreft dus de werkzaamheden voor de aanleg van de eerste versie van de vesting waarbij de middeleeuwse stadsommuring ontmanteld diende te worden (GAG_OA Archief stadbestuur supplement 2 F-XIVb-19). Voor het stuk rond de Burchtpoort staan een aantal posten vermeld die een inzicht geven in de inrichting van dat deel van de stad (ontleend aan Kamphuis 2002). De juiste locatie is moeilijk te bepalen omdat in de posten de oude en de nieuwe Burchtpoort niet duidelijk benoemd worden.

040 Het graven van de graft van de Drye hoven off steenen brugge buyten de Borchtpoort tot in de poincte van de Nyewe Haeven ende het maecken van een contercerp aldaer.

Dirck Goossens zn Groenekees

Er dient een gracht gegraven of opnieuw uitgegraven te worden vanaf Drye hoven of de stenen brug (is Driehoven de oude naam voor de donkere heul?) buiten de Burchtpoort tot in de punt van de Nieuwe Haven, waarschijnlijk naar het noorden toe waarbij ergens langs en buiten de gracht een contrescarp wordt opgeworpen met de uitgegraven grond.

046 De ouden wech voor de Borchtpoort uuyt te haelen mette reste van den ondiepe graft ende die aerde te brengen opt conterscerp, opten Weert ende opt werck voor de Borchtpoort.

Willem Jans zn

De heulen of overkluizingen bij de Keizerstraat zijn in origine de oudste constructies, terug te voeren op de brug voor de oude Burchtpoort die leidde naar een rondeel uit 1550, de Quellingpoort.

De oude weg naar de Quellingpoort wordt verwijderd tezamen met het uitdiepen van de ondiepe gracht (stadsgracht buiten de oude Burchtpoort?). De grond wordt aan de overzijde van de nieuwe vestinggracht op de Weert opgebracht als contrescarp (talud van de vestinggracht).

047 Het Bolwerck voor die Borchtpoort te verheffen op zulcke hoochte als men hem wijsen zoude met een Borstweeringe daerop ende buyten met soden opgesetet als d'andere Borstweeringe.

Willem Jans zn.

Het nieuwe bolwerk op de plaats van de Quellingpoort wordt opgehoogd en er wordt een borstwering van zoden aangelegd zoals alle andere borstweringen.

050 Het uuytgraven van eenen hoeck eerden over de brugge van de oude Borchtpoort raeyende acht voeten binnen de murage oft wange van de zelve brugge ende acht voeten binnen de pael

op bequame diepte totte fundamente van de murage aldaer. Cornelis Jans zn. de Both

Een deel van de opvulling van de brug (donkere heul) wordt uitgegraven en het muurwerk wordt vrijgelegd.

051 Noch vierentwintich gulden die hem toegeleit zijn over 't diepen van de graft tusschen de twee muren. Cornelis Jans zn. de Both

De gracht (Kalkhaven) voor de oude Burchtpoort is uitgediept.

067 Betaelt Hendrick van Loosen over de coop van oude houdt totten grondslach van de huele buyten die poort gebruyct, als blijkt bij ordonnancie ende quitancie xviii k gld

Er wordt een nieuwe heul aangelegd buiten de poort (Oude Burchtpoort?) gefundeerd met hergebruikt hout.

087 Betaelt Cornelis Jans de Both over het uuythalen van seker eerdt gelegen aan de oude Borchpoort die welcke door het sincken van de muer tot twee reysen uuytgehaelt is.

Een muur bij de oude Burchtpoort is verzakt, er wordt tot twee reysen diep (twee lagen rijshout?) ontgraven.

031 t/m 038 Een aantal posten voor de aanleg van de nieuwe vestingwal buiten de nieuwe Burchtpoort (tussen het huidige Laantje en de Kalkhaven) ten zuiden van de voormalige Quellingpoort, aanbesteed aan verschillende personen.

Uit bovenstaande volgt dat binnen het gebied waar zowel de donkere heul als de oude stenen brug zijn gevonden in de periode 1590-'92 met de aanleg van de eerste vesting veel veranderd is. Zo is het rondeel met de Quellingpoort grotendeels vergraven of opgenomen in de vestingwal ten westen van het Laantje. Waarschijnlijk is ook de donkere heul of zijn directe voorganger gebouwd in deze jaren.

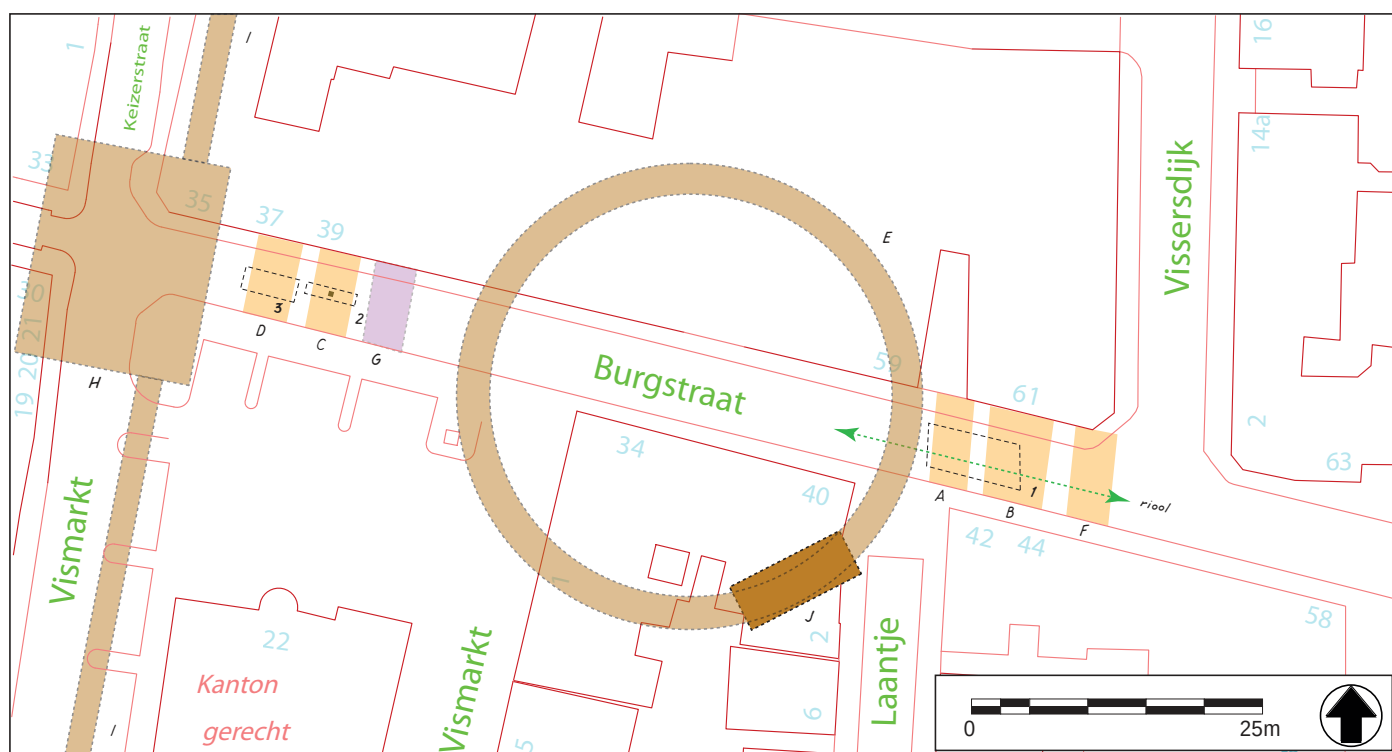
5. De resultaten van de waarneming

5.1 De brug bij de Visserdijk

In april 1999 is in de Burgstraat, in het deel tussen de Keizerstraat en de Visserdijk, in opdracht van de gemeente Gorinchem een deel van de oude riolering vervangen (zie afb. 4). Tijdens de werkzaamheden werd mevr. I. Heerspink, beleidsmedewerker monumenten en archeologie, op de hoogte gesteld van de vondst van gemetselde bakstenen structuren die deels nog intact onder het plaveisel aanwezig waren. De structuren werden direct geïnterpreteerd als delen van de bogen of gewelven van een of meerdere bruggen.

Op 16, 19 en 29 april zijn door P. Floore, archeologisch adviseur van de gemeente Gorinchem, deze restanten gedocumenteerd, voor zover de werkzaamheden aan de riolering dit toelieten.

De heer M. Veen van de archeologische werkgroep Gorinchem verleende assistentie bij de documentatiewerkzaamheden. De restanten zijn vastgelegd door middel van

Afbeelding 18. Overzicht van de onderzoekslocatie met de aangetroffen bouwresten en reconstructies van de voormalige middeleeuwse verdedigingswerken.

Legenda: 1, 2 en 3: proefputten ten behoeve van de riolaanleg, de waarnemingen in dit rapport zijn daar verricht. A en B: De heulen behorend bij de brug bij de Visserdijk; C en D: De heulen die deel uitmaakten van “de donkere heul” onder de Burgstraat en de Vismarkt, deze heulen liepen door naar het noorden en over een afstand van ca. 30–40 meter naar het zuiden onder de Vismarkt door; E: Reconstructie van het 16e eeuwse rondeel gebaseerd op projectie van de Van Deventer kaart; F: De derde heul behorend bij de brug bij de Visserdijk, niet gedocumenteerd; G: Mogelijke derde heul van “de donkere heul”, niet vastgesteld; H: Locatie van de Burgpoort, I: Projectie van het verloop van de middeleeuwse stadswal gebaseerd op Van Deventer en archeologisch onderzoek uit 1997 en 2004; J: Vermoedelijke locatie van de Quellingpoort, gebaseerd op projectie van de Van Deventerkaart.

Afbeelding 19. Boog A vrijgelegd en nog geheel intact en op de voorgrond het reeds gesloopte gewelf B. Foto genomen vanaf de hoek van de Burgstraat/Vissersdijk richting het zuidwesten

fotografie en analoge opmetingen (schetsen en beschrijvingen).

De werkzaamheden in de Burgstraat werden uitgevoerd door firma De Leeuw uit Den Hout.

Voor 16 april waren reeds de bovenzijdes van drie gemetselde bogen vrijgelegd. De bogen waren afgedekt met opgebracht donkergrijsbruin zand. Delen van twee bogen waren reeds gesloopt met een mechanische hamer aan de graafmachine. Bij elkaar zijn er vijf deels gesloopte restanten van bakstenen gewelven gevonden waarbij A, B en F behoren bij de brug of heul op de hoek van de Vissersdijk en C en D de twee gewelven van de heul of de overkluizing t.o de Kalkhaven.

Om een onderscheid tussen de twee constructies te maken wordt de, in de volksmond genoemde heul bij de Vissersdijk, de brug genoemd en “de donkere heul” tegenover de Kalkhaven, de overkluizing.

De brug vormde de verbinding tussen de Burgstraat over het voormalige Haventje dat in 1873 gedempt werd en de Dalemstraat die naar het zuiden afboog in de richting van de Dalempoort.

De overkluizing (breedte in noord-zuid richting meer dan 60 m) verbond het water van de Kalkhaven onder een aanzienlijk plein (ca. 45 x 50 m) met bebouwing door, onder de Vischmarkt en de Burgstraat, naar een gracht ten noorden van de Burgstraat die met een hoek in verbinding stond met het Haventje langs de Vissersdijk (benaming vanaf 1795) of Blijkersdijk (benaming voor 1798). De Kalkhaven is gedempt in 1870 (Van Hoogdalem 1975). De afmeting van deze overkluizing was vergelijkbaar met de grootste die in Amsterdam te vinden zijn: de Torenluis over de Singel bij de Leliegracht meet 45,5 m en de brug over de Singel bij de Munt 64,5 m.

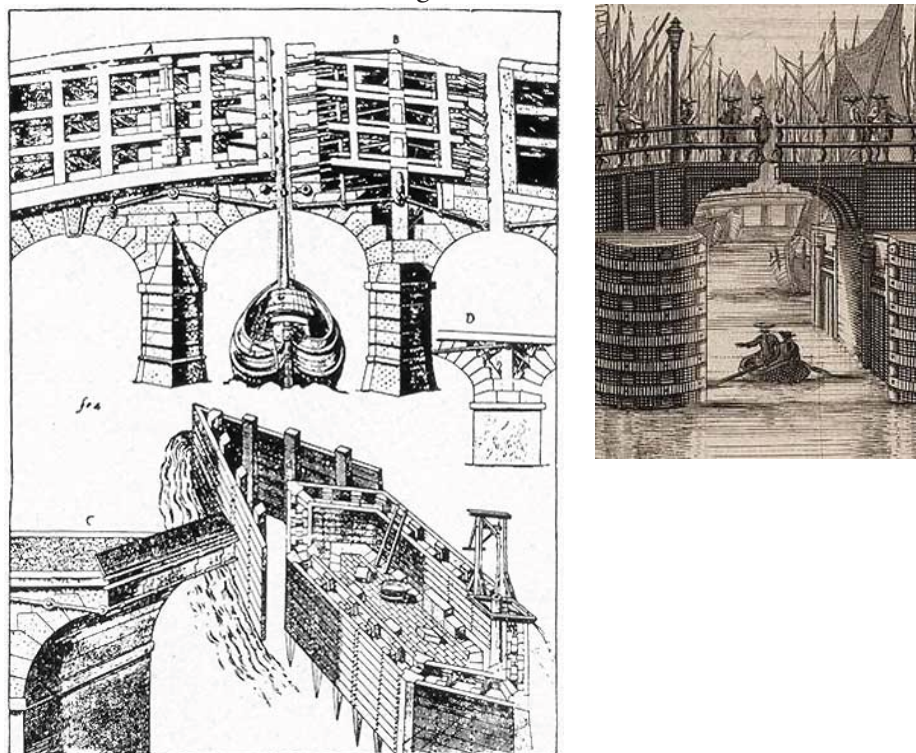
Afbeelding 20 (boven). Boog A gefotografeerd richting het westen. Op de voorgrond de verwijderde boog B. Duidelijk is de gemetselde opvulling waar te nemen tussen de twee bogen in. Het voormalige brugdek moet dun zijn geweest en is niet bewaard.

Afbeelding 21 (onder). Boog a met de smalle uitsparing in het hoogste deel van het gewelf, dit kan een voormalig oorgat zijn geweest. Foto ongeveer vanaf de hoek van het Laantje richting noorden.

De eerste, reeds gesloopte, boog F bevond zich bij het hoekpand Burgstraat 61, exact op de rooilijn van de Vissersdijk, en had een geschatte binnenmaat van 4 meter. Vervolgens kwam een bredere tweede boog B met een binnenmaat van 6 meter. Deze boog was oudtijds al deels gesloopt, de bovenzijde ontbrak en de rest van het gewelf was afgedekt met een betonnen plaat van 2 meter breed waaraan met ijzeren stangen een gietijzeren riool hing dat waarschijnlijk al gelegd was in 1869 (van deze werkzaamheden is in het gemeentearchief van Gorinchem nog een bestek bewaard gebleven).

De derde boog A was nog grotendeels intact. De afmetingen van deze boog waren waarschijnlijk identiek aan boog F bij de hoek van de straat.

Van de constructie van het mestelwerk tussen de eerste en tweede boog is een schets gemaakt. Het metselwerk van deze bogen is zeer stevig en bestaat uit rode en gele baksteen. Het formaat van de toogsteen varieert tussen 22,00 x 10,0 x 5,0 en 23,0 x

Afbeelding 22. Twee contemporaine afbeeldingen van het oorgat zoals dat tot in de 19e eeuw veelvuldig voorkwam. De linkerafbeelding geeft tevens de contraptie met ijzeren beugels aan de voorzijde van de brug aan zoals die door De Keyser was ontworpen. De houten klep is in detail linksonder bij C weergegeven.

10,5 x 4,5 cm en voor zover het was te zien leek gebruik te zijn gemaakt van kruisverband. De ruimte tussen de togen was opgevuld met een grotere rode baksteen in een onregelmatig wild verband, de afmetingen van enkele meetbare exemplaren bedroeg 27,0 x 12,0 x 6,0 cm. Waarschijnlijk is hier gebruik gemaakt van sloopsteen (zie afb. 20). De dikte van het metselwerk van de bogen bedroeg 34 cm. De dikte van de opvulling tussen de bogen B en F bedroeg op de bodem van de ontgraving 54 cm en de indruk was dat dit in de diepere ondergrond niet veel smaller zou zijn. Aan de bovenzijde van het bewaard gebleven deel van het metselwerk direct onder

de ijzeren rioolpijp bedroeg de breedte 1,75 m.

Het straatniveau (putdeksel) bevond zich op 4,01 m + NAP. De onderzijde van de huidige ontgraving lag op 1,46 m + NAP. Het mestelwerk van de gesloopte bogen viel tot op een gemiddelde hoogte van 1,6 meter te documenteren (tot ca. 3,0 m + NAP). Een onbekend deel van bogen, evenals de fundering van de gewelven, is nog

Afbeelding 23. De kadastrale situatie van ca. 1830. De beide heulen zijn nog in functie. Alle oudere grachten zijn nog open. Duidelijk is het open karakter van het plein dat gevormd wordt door de grote overkluizing onder de Vischmarkt en de dichte bebouwing over de heul heen aan de noordzijde van de Burgstraat.

De brug over het Haventje bij de Vissersdijk is geheel onbebouwd. De landhoofden zijn niet geprononceerd. Over de vorm van het brugdek kan niets aan de tekening ontleend worden behalve dat hij even breed was als de Burgstraat.

in de bodem beneden 1,5 m + NAP bewaard gebleven.

Van de derde, meest westelijke boog A, valt alleen te melden dat ten tijde van de waarneming bijna de gehele toog nog intact was, alleen was in het midden van de toog het metselwerk onderbroken in een noord-zuid richting (zie afb. 21). Het viel niet uit te maken of dit een oudere beschadiging was veroorzaakt door het leggen van kabels en leidingen of dat het een functie heeft gehad in de constructie van de brug. Te denken valt aan een oorgat, een smalle onderbreking in de boog van de brug die het mogelijk maakte om met ongestreken mast door te kunnen varen. Voor het einde van de 16e eeuw was dat een eenvoudige houten klep over een smalle sleuf in de toog van de brug die men met de hand diende te openen. Vanaf 1596 kwam een ander type in gebruik waarvoor door Hendrick de Keyser in Amsterdam octrooi was aangevraagd bij de Staten-Generaal. In de kruin van de brug was een brede spleet met een dubbele houten klap afgedekt. De beide klappen stonden schuin opwaarts tegen elkaar. Aan beide uiteinden bevond zich aan elk van de klappen een naar buiten opwaarts gebogen ijzer dat samen een gaffel vormde. De mast kon hier tussen door varen en door de vorm van het ijzer drukte de mast de klappen omhoog

en kon het schip door varen (De Meijer 1946).

Helaas viel de spleet in deze derde boog door tijdgebrek niet verder te onderzoeken zodat de functie als oorgat niet met zekerheid vastgesteld kon worden. Het is aannemelijk dat er onder de kruising met de Vissersdijk meer bakstenen metselwerk aanwezig moet zijn. De lengte van de brug kon niet vastgesteld worden. De breedte

Afbeelding 24. Een detailopname van het bewaard gebleven deel van de welfconstructie en het toegepaste metselverband van boog B. Foto richting zuiden.

zal maximaal de breedte van de Burgstraat zijn geweest, ca. 10 meter.

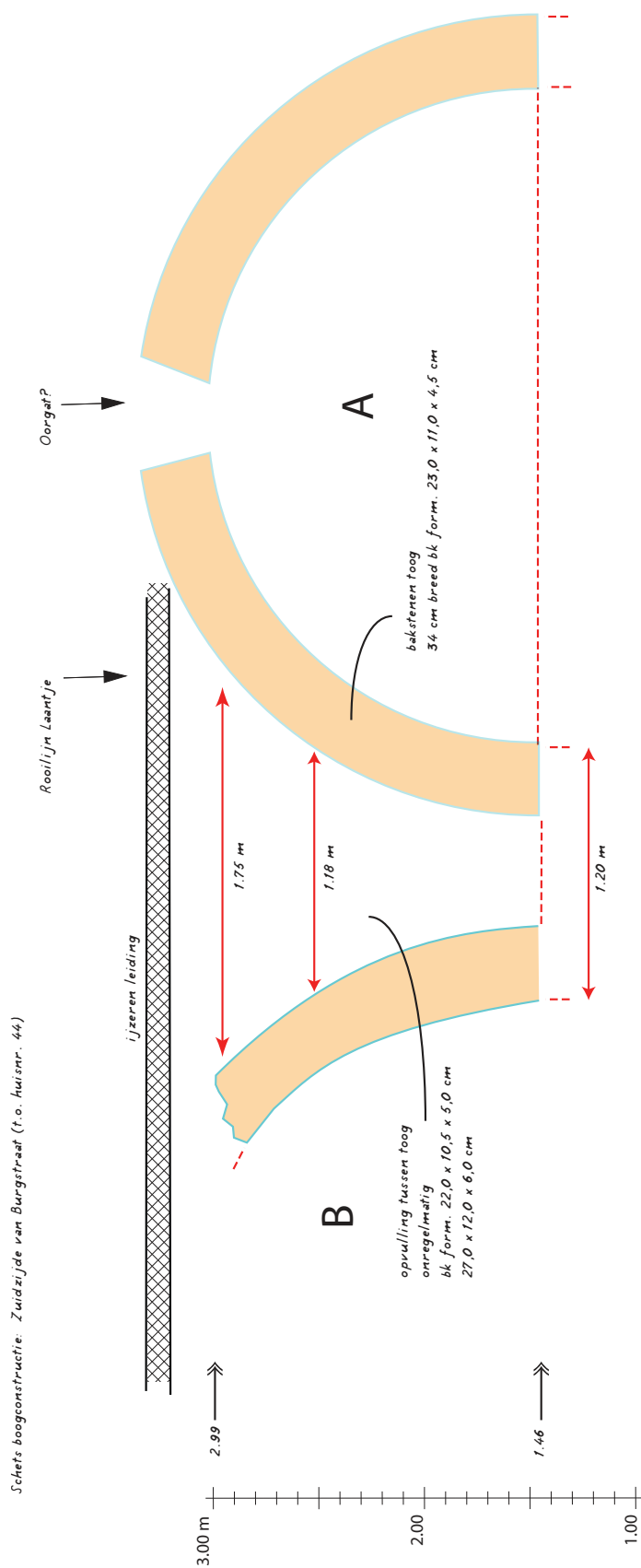
Hoe de brug er tot in de 19e eeuw heeft uitgezien is niet geheel duidelijk geworden tijdens de waarneming in april 1999. Wel is het zeer aannemelijk dat de brug bij de Visserdijk licht gewelfd was. De kruin van middelste grote boog was dan iets hoger dan de twee aan weerszijden gelegen bogen. De bewaard gebleven aanzetten van de boog aan beide zijden van de straat lijken dit ook te suggeren. We kunnen dan spreken van een bakstenen wulfbrug waarbij een dun brugdek over drie bogen lag. Hoe de landhoofden er uit hebben gezien viel tijdens de waarneming niet vast te stellen. Gezien het rechte verloop van de brug op de 19e eeuwse kadastrale tekening zal dit niet monumentaal en zwaar aangezet zijn geweest (afb. 22).

Een laatste aspect waar nog enige woorden aan gewijd dienen te worden is het aantal bogen. De tijdens de werkzaamheden in april gevonden bouwresten zijn toe te schrijven aan een driebogige brug. Op de kaarten van Wijtmans en Blaeu zijn slechts twee bogen zichtbaar. Of dit verschil te wijten is aan een schematische voorstelling van de brug op de stadskarten uit de 17e eeuw of dat er daadwerkelijk twee fasen te onderscheiden zouden zijn met een oudere tweebogige brug stammend uit de laatste jaren van de 16e eeuw en een jongere drie- of meerbogige die in gebruik is gebleven tot aan 1873, is op grond van de gegevens tijdens de waarneming verzameld, niet uit te maken.

Afbeelding 25. Een opname van de opvulling tussen de welfconstructies A en B. Het metselwerk is in het verleden reeds verwijderd voor de aanleg van de ijzeren rioleringsbuis. Foto richting zuiden.

Volgende pagina; afbeelding 26. Schets van de constructie van de brug bij de Visserdijk van boog A en B richting zuiden.

5.2 De overkluizing (“de donkere heul”) bij de Kalkhaven-Vischmarkt

Op 19 en 29 april 1999 is de tweede heul gedocumenteerd. Dit betrof een constructie van twee gewelven (C en D) waarvan de eerste zich bevond op 17 meter vanaf de rooilijn met de Keizerstraat. Een proefput (3) waarbij het metselwerk was

Afbeelding 27 (boven). De Kalkhaven/Vis-sersmarkt met de noordzijde van de Burgs-traat, vindplaats van twee gewelven van “de donkere heul”. Foto richting noorden.

Afbeelding 28 (links). De Burgstraat met proefsleuf 2 waarin het eerste intacte gewelf (C) van “de donkere heul” is vrijgelegd. Foto richting westen.

Afbeelding 29 (boven). De Burgstraat met proefsleuf 2, gewelf C van "de donkere heul" met de afdichtingssteen over het mangat verwijderd. Foto richting noordwesten.

Afbeelding 30 (onder). Detail van de afdichtingssteen in het gewelf. Foto vanaf zuiden.

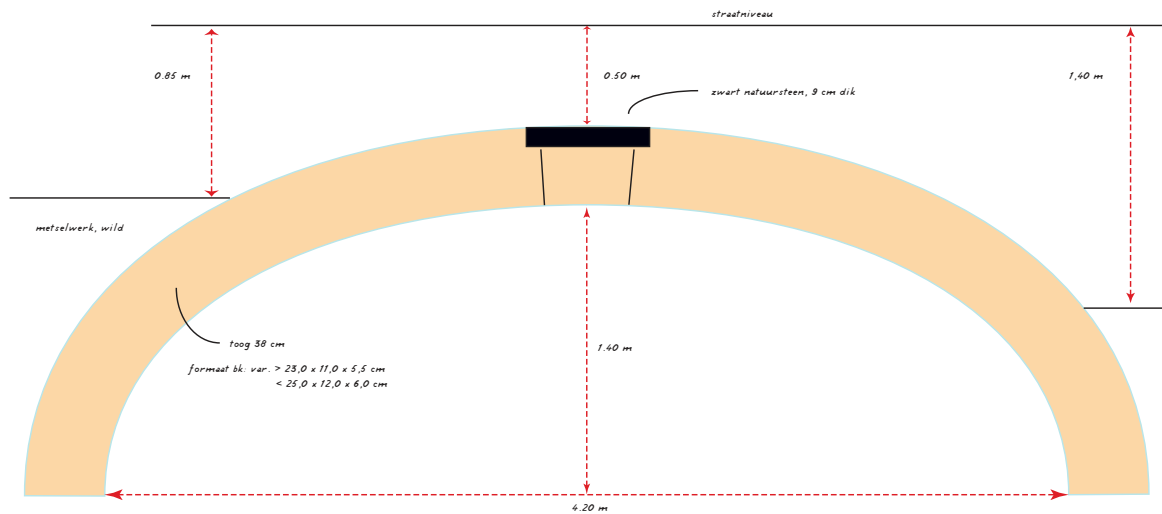

Afbeelding 31 (links). De Burgstraat met proefsleuf 2, gewelf C van “de donkere heul” doorbroken voor rioolaanleg. De doorgang in de heul was opgevuld met zand. Foto richting noordwesten.

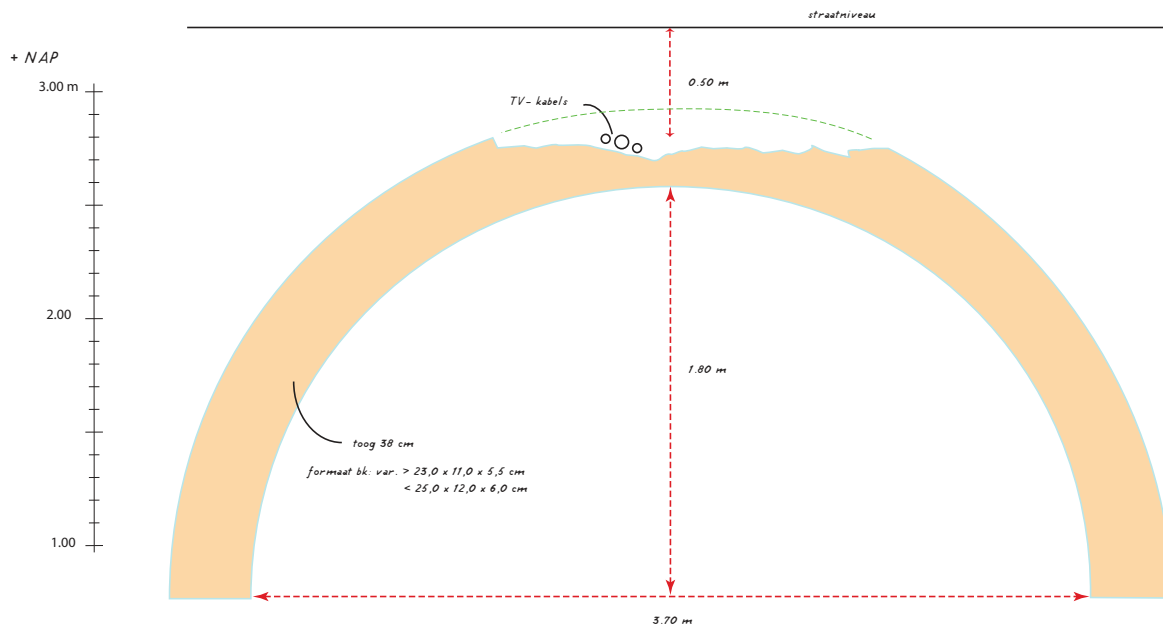
Afbeelding 32 (onder). Detail van de ontsluiting van het gewelf C waarbij de doorwortelde vulling (afkomstig van bomen op de Vismarkt), goed te zien is. Foto vanaf zuiden.

Schets boogconstructie heul C: Noordzijde van Burgstraat (t.o. huisnr. 39-41)

Schets boogconstructie heul D: Noordzijde van Burgstraat (t.o. huisnr. 37)

Afbeelding 33 (boven). De Burgstraat, gewelf C van "de donkere heul" schets van de constructie, richting noorden.

Afbeelding 34 (onder). De Burgstraat, gewelf D van "de donkere heul" schets van de constructie, richting noorden.

aangetroffen was al op vrijdag 16 april aangelegd. De ontgraving was 2,3 meter diep. De grond boven de gewelven bestond uit geelgrijs zand, behalve daar waar in het recente verleden riolering of andere leidingen waren ingegraven vindt men donkergrijs zand met een inmenging van puin.

De eerste boog, D, tegenover Burgstraat 37, had op de bodem van de ontgraving een binnenmaat van 3,70 meter en met deze breedte was het gewelf 1,8 meter hoog.

Het baksteenformaat (rood) lag tussen 23,0 x 11,0 x 5,5 cm en 25,0 x 12,0 x 6,0 cm. De toog was 28 cm dik en de bovenzijde van het baksteengewelf was deels weggesloopt en gevlakt om televisiekabels te kunnen leggen.

De totale lengte van de heul moet ongeveer 60 meter hebben bedragen, dat is de opgetelde lengte van de Vismarkt tot aan de Kalkhaven, de Burgstraat en de bebouwing aan de noordzijde van de Burgstraat. Met recht kan het daarom de donkere heul genoemd worden. Deze heul is alleen gedocumenteerd door middel van een schets en opmetingen (afb. 34).

Het tweede gewelf, C, bevond zich tegenover Burgstraat 39-41. Deze heul was bij aantreffen nog geheel intact. Aan de bovenzijde bevond zich een ca. 10 cm dikke natuurstenen afsluiting (50 x 50 cm) van een mangat. Dit gat was eertijds gebruikt voor de opvulling van de heul. Op de maximale ontgravingsdiepte van 2,30 m onder het straatniveau bedroeg de binnenmaat van de boog 4,2 meter, de boog was vanaf dit niveau 1,4 meter hoog. De breedte van de toog bedroeg, net als de vorige, 38 cm. De baksteenformaten waren identiek. Zie hiervoor afbeeldingen 29 t/m 33. Of er nog een derde heul (G) ten oosten van de eerdere twee aanwezig was, kon niet met zekerheid vastgesteld worden, zie afbeelding 18 voor de vermoedelijke locatie.

6. Beantwoording van de onderzoeksvragen

Voor deze rapportage zijn de volgende onderzoeksvragen geformuleerd, die beantwoord dienen te worden.

-Het plangebied heeft, als deel van de binnenstad van Gorinchem, een verwachtings situatie die in archeologisch opzicht hoog scoort. Waar en tot hoe diep is de ondergrond door graafwerkzaamheden uit de late 19e/20e eeuw verstoord?

De verstoring was heel beperkt. Op de plaatsen waar een proefsleuf is gegraven bleek de ondergrond te bestaan uit donkergrijs-bruin zand. Dit zand dekte de gemetselde structuren geheel af. Door de riool vernieuwing zijn de bakstenen gewelven op de plaats van de rioolsleuf weggebroken en is er verdiept tot op een diepte van 2,5 meter onder het huidige straatniveau. De rioolsleuf is ongeveer 1,5 meter breed. Aan weerszijden van de Burgstraat, ten dele onder het trottoir en de bebouwing zijn nog restanten van de brug en donker heul in de bodem te verwachten. De hoge archeologische verwachting voor het gebied kan gehandhaafd blijven, ook als uitsluitend het nieuwe riooltracé wordt opgelegd is aanvullend archeologisch onderzoek waardevol.

-Welke archeologische sporen en artefacten zijn aanwezig?

In het riooltracé in de Burgstraat zijn ter hoogte van de Kalkhaven twee bakstenen gewelven blootgelegd die deel hebben uitgemaakt van de “donkere heul”. In het deel tussen het Laantje en de Vissersdijk zijn in ieder geval twee bakstenen gewelven gevonden die behoorden tot een vaste brug over het Haventje. Behalve dit metselwerk zijn er verder geen archeologische vondsten of structuren aangetroffen.

-Wat is de algemene datering van de archeologische resten?

De structuren konden niet met archeologische methoden gedateerd worden. Uit het rekenboek van Gorinchem (1590-'92) in combinatie met contemporair kaartmateriaal kan het volgende geconcludeerd worden: De twee heulen van de “donkere heul” zijn mogelijk aangelegd rond 1592. De brug bij de Vissersdijk is iets jonger en kan gedateerd worden tussen 1596 en 1600.

-Is er sprake van archeologische overblijfselen (bijv. bruggen, heulen, funderingen, sloten, greppels, kuilen etc.) uit de periode middeleeuwen en post-middeleeuwen of alleen maar post-middeleeuwen?

De twee locaties met bakstenen structuren stammen uit het einde van de 16e eeuw. Oudere resten zijn niet vastgesteld.

-Wat is de aard en de fysieke kwaliteit van de archeologische overblijfselen?

Er zijn met zekerheid vier bakstenen gewelven gevonden waarvan er twee deel uit maakten van de “donkere heul” onder de Kalkhaven en de Burgstraat door en twee die onderdeel waren van de vaste brug over het Haventje (huidige Vissersdijk). De gewelven van de donkere heul waren nog geheel ongeschonden en zijn deel verwijderd voor de aanleg van de nieuwe riolering in 1999. Een bakstenen gewelf van de brug tegenover de kruising van het Laantje met de Burgstraat was nog intact, een tweede gewelf direct naast (ten oosten van) de eerste was in het recente verleden over de

breedte van de straat deels verwijderd. Onder het trottoir aan beide zijden van de straat was de boogconstructie nog bewaard gebleven.

-Bevinden zich nog waterbodems of oeverafzettingen in het gebied? Waaruit bestaan deze en wat is de samenstelling van eventueel botanisch materiaal van de vulling van de bodems?

De ontgravingsdiepte van het riool was niet diep genoeg om de voormalige bodems van de grachten onder de twee locaties te bereiken en bloot te leggen.

-Wat is de ruimtelijke spreiding van sporen en structuren zowel horizontaal als verticaal?

De maximale ontgravingsdiepte voor het riool was 2,4 - 2,5 meter onder het huidige straatniveau (tot 1,46 meter + NAP). De twee gewelven van de donkere heul met het tussenliggende metselwerk maten 9,6m.

De gewelven van de brug tussen het Laantje en de Visserdijk waren bij elkaar in ieder geval 13 meter lang, de breedte zal minder of gelijk geweest zijn aan de breedte van de straat (tussen 8 en 10 meter). Er waren restanten van drie bogen van de brug gevonden, mogelijk zijn er richting het oosten nog meer aanwezig.

-Is er sprake van clustering van sporen en structuren binnen een vindplaats?

Ja, er zijn twee grotere structuren gevonden die uit afzonderlijke bakstenen elementen bestonden: de heul en de brug.

-Kunnen meerdere bewoningsfasen onderscheiden worden, zo ja, in welke mate zijn deze aaneensluitend?

Beide structuren zijn te dateren in de periode van de Gorinchemse vestingaanleg, het laatste decennium van de 16e eeuw.

-Wat is de datering of looptijd van de archeologische vondsten? Tot welke vondsttypen of vondstcategorien behoren zij en wat is hun herkomst?

De brug en de heul zijn in gebruik geweest van ca. 1595 tot het einde van de 19 eeuw. Het zijn waterbouwkundige werken en in opdracht van de stad Gorinchem als onderdeel van de nieuwe stadsuitleg aangelegd.

-Zijn er binnen het

Aan weerszijden van de rioolsleuf uit 1999 zijn de bakstenen constructies van zowel de heul als de brug bewaard gebleven. Ze zijn voor toekomstig archeologisch en bouwkundig onderzoek bewaard gebleven.

7. Conclusie en aanbeveling

Tijdens enkele waarnemingen in de Burgstraat te Gorinchem op 16, 19 en 29 april 1999 zijn door P. Floore en M. Veen in het kader van een rioolsanering, de restanten gedocumenteerd van twee bakstenen constructies.

De eerste betrof een vaste brug die vanaf het Laantje over het voormalige Haventje (nu Vissersdijk) naar de oostelijke uitleg van de stad was gelegd.

De constructie bestond uit drie gewelven waar de meest westelijke, nabij het Laantje, nog intact was. Deze boog bezat mogelijk een oorgat. De twee andere waren deels weggebroken voor de aanleg van een oud riool (mogelijk uit 1869). De meest oostelijke boogconstructie had een overspanning van tenminste 6 meter. Mogelijk zijn er ook nog brugrestanten in de ondergrond aanwezig op de kruising met de Vissersdijk en verder in oostelijke richting. Op grond van historische gegevens en cartografie kan de gebruikperiode van deze brug gedateerd worden tussen 1596 en 1873.

De tweede constructie bestond uit twee gewelven, heulen, van de zogeheten ‘donkere heul’ die ongeveer 20 meter ten oosten van de kruising met de Keizerstraat het water van de Kalkhaven doorvoerde naar een kleine gracht ten noorden van de Burgstraat. De heul was een circa 60 meter lange overkluizing onder de Vissersmarkt en de Burgstraat die ruimte gaf aan een 40 x 50 meter groot plein met aan de noordzijde een aaneengesloten rij met huizen en ten zuiden van de Burgstraat plaats bood aan een vismarkthal. Van deze oudtijds genoemde “donkere heul” zijn twee overwelvingen gedocumenteerd die een doorsnede hadden van 4,6 meter. In de negentiende eeuw zijn deze twee heulen dichtgegooid met zand. Een voormalig mangat aan de bovenkant was dichtgezet met een vierkante natuurstenen plaat.

De heul bevindt zich ongeveer op de plek waar tot het einde van de 16e eeuw de brug voor de oude Burgpoort lag. Nadat de oude Burgpoort zijn functie verloor is de brug vervangen door een heul met een uitzonderlijk lengte van 60 meter. De datering van de heul is einde 16e eeuw. Zowel de brug als de heul bevonden zich op slechts 50 cm onder het huidige straatniveau.

De gewelven de brug en de heul zijn over de breedte van de nieuwe rioolsleuf (ca. 1,5 meter) en tot op een diepte van 2,5 meter onder het huidige straatniveau verwijderd, aan weerszijden van de rioolsleuf zijn de bakstenen constructies nog steeds aanwezig.

Aanbeveling

Er zijn twee belangwekkende archeologische structuren aangetroffen binnen het plangebied in de Burgstraat. De vondst van de brug en de heul gaven door combinatie van historische gegevens en archeologie ook duidelijke aanwijzingen voor de locatie van de voormalige Burchtpoort, een midden 16e eeuwse rondeel, de Quellingpoort en de nieuwe Burchtpoort met het voormalige laat 16e eeuwse bastion. Dit bevestigt dat het gebied over de gehele lengte van de Burgstraat van zeer groot belang is voor het onderzoek naar de laat-middeleeuwse en nieuwe tijdse stadsversterking. Het verdient daarom aanbeveling om de tijdens dit onderzoek aangetroffen resten en de gekarteerde locaties van de afzonderlijke structuren met nadruk in de archeologische waardering van dit deel van de stad op te nemen.

8. Literatuur

- Emck, W. F., 1914: *Oude namen van huizen en straten in Gorinchem*. Gorinchem.
- Emck, W.F., 1929, *Kroniek van Gorinchem. Geschiedkundige en andere aantekeningen in chronologische volgorde. 1230-1927*, Gorinchem
- Floore, P. M., 1998: *Archeologische onderzoek van de begraafplaats van het Minderbroedersklooster aan de Varkenmarkt te Gorinchem (Zuid-Holland)*, Rotterdam
- Floore, P.M., 1998: *Archeologisch onderzoek van de laat-middeleeuwse stadsmuur aan de Keizerstraat te Gorinchem*, Rotterdam.
- Genabeek, R.J.M., 2005: *Gorinchem Krijtstraat. Definitief archeologisch onderzoek*, 's-Hertogenbosch (BAAC-rapport 02.060)
- Hoogdaem, H., van/A. J. Busch, 1975: *Gorinchem in oude ansichten*, Zaltbommel
- Horsthuis, A., 1997: Wallen en poorten: geschiedenis van de Gorinchemse vestingwerken, *Gorinchemse Monumentenreeks V*, Gorinchem.
- Kamphuis, J., 2002, *Vestingwerken Gorinchem, Bouwhistorische rapportage, intern rapport Kamphuis, bureau voor bouwhistorie te Delft in opdracht van Gemeente Gorinchem te Gorinchem*, Delft
- Meijer, J. de, 1946, Bruggen oud en nieuw in Nederland, *Heemschutserie 48*, Amsterdam
- Peer, H.F. van, 1971, *Beeld van een oude stad, Gezicht op Gorcum*, Alphen a/d Rijn.
- Smole, L. & J. Dijkstra, 2005: Gorinchem, opgraving Keizerstraat 2a, *ADC ArcheoProjecten rapport 349*, Amersfoort.
- Stamkot, B., 1982: Geschiedenis van de stad Gorinchem, *Facetten van Gorcums verleden 5*, Gorinchem.